

Assessing the Validity of Saint Joseph's Manuscript in Correcting Ferdowsi's *Shahnameh*

Seyed Ali Mahmoudi Lahijani*

Abstract

Saint Joseph's manuscript is one of the most authoritative manuscripts of *Shahnameh*, to which researchers have paid special attention. Some scholars have evaluated a small part of it and tried to show its link with other manuscripts. However, no statistical analysis has been provided on the similarities and differences between this manuscript and the authentic versions of *Shahnameh*. The relationship of the mentioned manuscript with other manuscripts could be found by classifying it into a specific group of manuscripts. Accordingly, the following questions arise: which manuscripts of *Shahnameh* are related to this manuscript and to what extent are its importance and validity shown by them? To answer these questions in this research, some statistics were carried out on the similarities of the mentioned manuscript with the authentic manuscripts of *Shahnameh*. The results showed that this manuscript was close to the version of London (675 AH) from introduction to the kingdom of Lohrasp, but there was no close bond between the two from the reign of Lohrasp to the end of *Shahnameh*. Saint Joseph's manuscript was mostly related to those of Leningrad (733 AH) and Paris (844 AH), all of which could be classified into one group. This illustrated the possibility that they had been copied from the same original manuscript.

Introduction

In 2005, Mousavi found a copy of Ferdowsi's *Shahnameh* in the library known as Bibliothèque Orientale (Oriental Library) in Saint Joseph University in Beirut, which was later called Saint Joseph's manuscript of *Shahnameh*. In the meantime, Mousavi and Khaleghi Motlagh wrote some articles to introduce and evaluate this manuscript and then prepared a facsimile edition for researchers with Afshar, Omidsalar, and Motalebi Kashani's efforts. The importance of this manuscript was to the extent that Khaleghi Motlagh abandoned the other manuscripts at some instances in the 2nd edition of *Shahnameh* and picked only Saint Joseph's manuscript as the accurate record of the original text. Even today, many scholars refer to this manuscript for making corrections to the verses of *Shahnameh*, some parts of which present the most accurate corrections of some of its verses.

Nonetheless, its date of writing was unknown since some pages of Saint Joseph's manuscript were not found. According to the evidence like the handwriting style used by the scribe, it could be estimated that it was probably written in the late 7th and early 8th centuries AH.

Khaleghi Motlagh first evaluated this manuscript based on the photos of 22 pages of it (638 verses from the end of the reign of Zahhak to the beginning of the reign of Fereydun and 426 verses from the reign of Alexander). Then, according to the photos of 494 pages, he presented a more accurate analysis as he mentioned in the introduction of his facsimile edition of this book. He wrote that he had carefully read 336 pages from the beginning to the end of his third edition of the book and 60 pages related to the end of "The Kingdom of Khosrow I (Anushirvan)" as well as all the parts relevant to "Kingdom of Hormizd IV" throughout Saint Joseph's manuscript. Finally, in an article, in addition to the previous content, he assessed the ancient combinations, Arabic words, dialect words, and some omissions and additions to this manuscript.

However, despite all the efforts that have been made to introduce and evaluate this manuscript, the relationship between this manuscript and the authentic versions of *Shahnameh* has not been thoroughly researched yet, especially those used by Khaleghi Motlagh to illustrate the similarities and differences between this manuscript and other manuscripts and show its validity of correcting *Shahnameh*, apart from specifying the lineage of Saint Joseph's manuscript.

Materials & Methods

In the evaluation of Saint Joseph's manuscript, Khaleghi Motlagh found no close relationship between this manuscript and those of Florence (614 AH) and London (675 AH). Following its re-evaluation, he concluded that there was even no tight relationship between this manuscript and the other versions of *Shahnameh*. This manuscript was closer to those of London (675 AH) and Cairo

---

* Ph.D. Graduate in Department of Persian Language and Literature, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran, (Corresponding Author Email: Mahmoudi4324@gmail.com)

(741 AH). The same view was stated by Aydenlou in his article entitled "Notes from Saint Joseph's *Shahnameh*". Nevertheless, an argument arose here stating that the scholars had extended the validity of one part to the whole text and assumed the same validity in all the stories without a thorough evaluation of all parts of Saint Joseph's manuscript. It is while Khaleghi Motlagh in his first article on the evaluation of "Kingdom of Zakhak and Fereydun" and "Kingdom of Alexander" pointed out that no same validity of the manuscripts of *Shahnameh* had to be assumed throughout the book. Therefore, according to the conclusions of these two stories, Saint Joseph's manuscripts covering all parts of *Shahnameh* could not be considered to have the same validity. For instance, comparing Saint Joseph's manuscript with that of London (675 AH) in his review of the story of Alexander through 426 verses, Khaleghi Motlagh concluded that both were matched in 190 verses (nearly half of the content). Consequently, according to the drastic similarities between Saint Joseph's manuscript and London (675 AH) manuscript from Alexander's story until the end of *Shahnameh*, scholars had not reached the conclusion that they were matched in the second half of *Shahnameh*. Therefore, the present study was focused on the comparison between Saint Joseph's manuscript and all the manuscripts used by Khaleghi Motlagh and attempted to find their relationships.

Discussion of Results

In the first half of *Shahnameh* (from introduction to the end of the Great War of Kay-Khosrow), the scribe of Saint Joseph's manuscript had used a reference manuscript containing only half of *Shahnameh* such as the version of Florence (614 AH) and that manuscript was close to those of London (675 AH), Cairo (741 AH), and London (891 AH). Moreover, "Manouchehr Kingdom", "Nozar Kingdom", "Kay-Qobad Kingdom", "Siavakhsh Story", "Kay-Khosrow Widening", "Twelve Faces", and "The Great War of Kay-Khosrow" with 52, 56, 50, 54, 57, 47, and 42% similarities with Saint Joseph's manuscript based on the Istanbul version (731 AH) were respectively accounted for in the first half, while the manuscripts of Leningrad (733 AH), Cairo (796 AH), Leiden (840 AH), Paris (844 AH), Oxford (852 AH), and Berlin (894 AH) were regarded as its subsets in the second half. The reason for such similarities was that the manuscript of Istanbul (731 AH) had some identical parts with those of London (675 AH), Cairo (741 AH), Vatican (848 AH), and London (891 AH) in the first half, but was different from those of Leningrad (733 AH), Leningrad (849 AH), Paris (844 AH), and Leiden (840 AH). Thus, in the first half, Saint Joseph's manuscript was not to be classified in the second group of Khaleghi Motlagh's classification, including the manuscripts of Istanbul (731 AH), Leningrad (733 AH), Cairo (796 AH), Leiden (840 AH), Paris (844 AH), Oxford (852 AH), and Berlin (894 AH), particularly the group of Shirazi manuscripts of *Shahnameh*.

In the second part of Saint Joseph's manuscript from the reign of Lohrasp until the end of the reign of Yazdegerd III, the scribe was found to be transcribed from a source, which was probably the original transcript of Shirazi manuscripts, including the main group of manuscripts of Istanbul (731 AH), Leningrad (733 AH), and Ghavam Al-Din Hassan Wazir (741) and subgroup manuscripts of Paris (844 AH), Cairo (796 AH), and Leningrad (849 AH).

Conclusions

According to the mentioned analysis and evaluation of Saint Joseph's manuscript, there seems to be a possibility that this manuscript was copied from two sources with two different origins. The relative similarity of the first part of Saint Joseph's manuscript with those of the manuscript of London (675 AH) (from introduction to the reign of Lohrasp) revealed that this part was copied from an authentic manuscript. Although Saint Joseph's manuscript could not be considered as a close manuscript to that of London (675 AH), they could be classified in the same group with different origins, along with the manuscripts of Florence (614 AH), Cairo (741 AH), Vatican (848 AH), and London (891 AH). In the meantime, some manuscripts, such as those of Berlin (894 AH), Istanbul (731 AH), and Istanbul (903 AH), had similar parts in the first half with the group of manuscripts of Florence (614 AH), London (675 AH), Saint Joseph, Cairo (741 AH), Vatican (848 AH), and London (891 AH). Hence, they could not be regarded to be different in origin. In the second half (from the kingdom of Lohrasp to the end of the reign of Yazdegerd III), Saint Joseph's manuscript belonged to another origin, which included the manuscripts of Istanbul (731 AH), Leningrad (733 AH), Cairo (796 AH), Leningrad (849 AH), Paris (844 AH), and Berlin (894 AH), among which the versions of Leningrad (733 AH) and Paris (844 AH) were closely related to Saint Joseph's manuscript. According to these similarities in this part, Saint Joseph's manuscript could be directly or indirectly considered of the same source as the manuscripts of Leningrad (733 AH) and Paris (844 AH). On the other hand, according to the scribing of the manuscripts of Istanbul (731

AH) and Leningrad (733 AH), as well as Haji Ghavam's Shirazi version of Shahnameh (741 AH), and their similarities with Saint Joseph's manuscript, there is a possibility that Saint-Joseph's manuscript was not written in Shiraz.

Overall, considering the origins and relationships of the two parts of Saint Joseph's manuscript, it could be concluded that this manuscript was more valid in the first than in the second part. As such, it has to be taken into account when correcting *Shahnameh*.

Keywords: Shahnameh, Saint Joseph's Manuscript, Shahnameh Manuscripts, Relation of Manuscripts

References

1. Äydenlû, S. (2006). Mojam-e Shāhnāmeḥ va Noktehāi Dar Shāhnāmeḥ. *shenāsī. Āyne-ye Mīrās*, 4, (2&3), 71-84.
2. Äydenlû, S. (2010). Noktehāi az Shāhnāma-ye San Zhozef-e Beyrout. *Nāme-ye Bahārestān*, 11, (17), 267-278.
3. Omīdsālār, M. (2010). *Sī va Do Maghāleh Dar Naghd va Tashīh-e Motūn-e Adabī*, Tehrān: Bonyad-e Moghūfāt-e Doktor Mahmūd-e Afshār.
4. Qagman, F. & Priscilla, S. (1992). Dastnevīsī Shāhaneḥ va Degargūnīhā-ye Ān: Sargozasht-e Yek Ketāb, (K. Eslāmī, Trans.). *Irānshenāsī*, 4, (16), 734-764.
5. Khāleghī-Motlagh, J. (2007-2008). Dastnevīs-e Noyāft-e az Shāhnāme-ye Ferdowsī (Mahfūz dar Maktabat Al-Sharghīat Vābaste be Dāneshgāh-e San Zhozef-e Beyrout). *Nāme-ye Bahārestān*, 8-9, (13-14), 209-278.
6. Khāleghī-Motlagh, J. (2009). Barresī va Arzyābī-ye Shāhnāme-ye San Zhozef (Mahfūz dar Maktabat Al-Sharghīat Vābaste be Dāneshgāh-e San Zhozef-e Beyrout). *Nāme-ye Bahārestān*, 10, (15), 193-210.
7. Khāleghī-Motlagh, J. (2010). Darbāre-ye Jostārha-ye Pishīn/ Barresī-ye Dīgarī az Dastnevīs-e Bītārīkh-e Shāhnāmeḥ, *Nāme-ye Bahārestān*, 11, (17), 239-248.
8. Khāleghī-Motlagh, J. (2011). *Shāhnāmeḥ az Dastnevīs tā Matn*, Tehrān: Mīrās-e Maktūb.
9. Rīyāhī, M. A. (2003). *Sarcheshmehā-ye Ferdowsī Shenāsī*, Tehrān: Pazhūheshgāh-e Olūm-e Ensānī va Motāleāt-e Farhangī.
10. Safarī Āgh-ghaleh, A. (2011). Chāp-e Aksī-ye Shāhnāme-ye San Zhozef. *Gozāresh-e Mīrās*, 5, 2(49), 109-111.
11. Shāpūrān, A. (2016). Yeksānī-e Zabthā-ye Do Noskh-e az Shāhnāmeḥ va Natāyej-e Hāsel az Ān. *Gozāresh-e Mīrās*, 1, 3(3&4), 32-48.
12. Shāpūrān, A. (2018). Moarrefī va Arzyābī-e Moghaddamātī-e Haft Noskhe-ye Shāhnāmeḥ Moghaddam bar Nīme-ye Dovvom-e Sade-ye Hashtom, *Gozāresh-e Mīrās*, 3, 3(1&2), 86-100.
13. Ālavī Tūsī, M. (1974). *Mojam-e Shāhnāmeḥ*, (H. Khadīvjām, ed.). Tehrān: Bonyād-e Farhang-e Irān.
14. Ferdowsī, A. (2010). *Shāhnāmeḥ, Noskh-e Bargārdān az Ro-ye Noskhe-ye Ketābat-e Avākher-e Sade-ye Haftom va Avāyel-e Sade-ye Hashtom-e Hejrī-ye Ghamarī. Ketābkhāne-ye Sharghī Vābaste be Dāneshgāh-e San Zhozef-e Beyrout. Shomāre-ye: Nc .43.* (A. Afshār, M. Omīdsālār & N. Motallebī Kāshānī efort.), Tehrān: Talāye.
15. Ferdowsī, A. (2014). *Shāhnāmeḥ [The Book of Kings]* (J. Khāleghī-Motlagh ed.), Tehrān: Markaz-e Dāyerat al-Maāref-e Eslāmī.
16. Mūsavī, M. (2007-2008). Noskheī Kohan az Shāhnāme-ye Ferdowsī (Mahfūz dar Maktabat Al-Sharghīat Vābaste be Dāneshgāh-e San Zhozef-e Beyrout). *Nāme-ye Bahārestān*, 8&9, (13&14), 279-284.
17. Nezāmī Arūzī, A. (2003). *Chāhār Maghāleh Arūzī*, (M. Ghazvīnī, R. Anzābī-Nezhād & S. Ghara-Beglū ed.). Tehrān: Jāmī.

فصل‌نامه علمی متن‌شناسی ادب فارسی (نوع مقاله پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هشتم، دوره جدید، سال سیزدهم

شماره چهارم (پیاپی ۵۲)، زمستان ۱۴۰۰، صص ۱۰۳ - ۸۷

تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۶/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۷/۲۸

Doi: <http://dx.doi.org/10.22108/rpll.2021.130543.1963>

اعتبار نسخه سن‌ژوزف در تصحیح شاهنامه فردوسی

سید علی محمودی لاهیجانی*

چکیده

نسخه سن‌ژوزف یکی از نسخه‌های معتبر شاهنامه است که شاهنامه‌پژوهان پس از چاپ نسخه‌برگردان آن در ایران، برای تصحیح بیت‌های شاهنامه به آن توجه ویژه‌ای نشان دادند. برخی پژوهشگران با بررسی بخش اندکی از این نسخه کوشیدند تا خویشاوندی آن و نسخه‌های دیگر شاهنامه را نشان دهند؛ اما تاکنون آماری از شباهت‌ها و تفاوت‌های این نسخه و نسخه‌های معتبر شاهنامه ارائه نشده است تا بتوان با توجه به نتایج این آمار، نسخه سن‌ژوزف را در گروه خاصی از نسخه‌ها طبقه‌بندی کرد و به تبار و خویشاوندی آن با نسخه‌های دیگر پی‌برد؛ از این رو این پرسش مطرح می‌شود که «نسخه سن‌ژوزف با کدام نسخه‌های شاهنامه خویشاوند است و با توجه به این خویشاوندی ارزش و اعتبار ضبط‌های این نسخه چقدر است؟». برای پاسخ به این پرسش‌ها با ارائه آماری از شباهت ضبط‌های این نسخه با نسخه‌های معتبر شاهنامه مشخص شد که نسخه سن‌ژوزف از مقدمه تا پادشاهی لهراسپ به نسخه لندن ۶۷۵ ق. نزدیک است؛ هرچند میان آن دو خویشاوندی نزدیکی دیده نمی‌شود و از پادشاهی لهراسپ تا پایان شاهنامه، نسخه سن‌ژوزف خویشاوندی نزدیکی با نسخه‌های لنینگراد ۷۳۳ ق. و پاریس ۸۴۴ ق. دارد؛ به‌گونه‌ای که هر سه در یک گروه طبقه‌بندی می‌شوند و احتمال دارد آنها از روی یک مادر نسخه نوشته شده باشند.

واژه‌های کلیدی

شاهنامه؛ نسخه سن‌ژوزف؛ نسخه‌های شاهنامه؛ خویشاوندی نسخه‌ها

* دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران.

mahmoudi4324@gmail.com

۱- مقدمه

دکتر مصطفی موسوی در سال ۱۳۸۴ در لبنان و در کتابخانه معروف به «مکتبه الشرقیه» نسخه‌ای از شاهنامه فردوسی یافت که بعدها آن را نسخه «سن‌ژوزف» نامیدند. در این میان، موسوی و خالقی مطلق مقاله‌هایی در معرفی و ارزیابی آن نوشتند و سپس با کوشش ایرج افشار و محمود امیدسالار و نادر مطلبی کاشانی، نسخه‌برگردان آن در اختیار پژوهشگران قرار گرفت. ارزش ضبط‌های این نسخه تا آنجا بود که خالقی مطلق در ویرایش دوم شاهنامه در برخی بخش‌ها ضبط دست‌نویس‌های دیگر را کنار گذاشت و تنها ضبط نسخه سن‌ژوزف را به متن اصلی برد؛ امروز نیز بسیاری از شاهنامه‌پژوهان برای تصحیح بیت‌های شاهنامه به این نسخه رجوع می‌کنند و البته برخی از ضبط‌های آن، تصحیح دقیق‌تری از بیت‌های شاهنامه به دست داده است.

از میان رفتن برگ‌هایی از نسخه سن‌ژوزف سبب شد کاتب و تاریخ‌کتاب آن مجهول بماند؛ تنها با توجه به شواهدی از جمله خط نسخی که کاتب استفاده کرده است، می‌توان گفت در اواخر سده هفتم و اوایل سده هشتم نوشته شده است (موسوی، ۱۳۸۶-۱۳۸۷: ۲۷۹). افشار در مقدمه چاپ عکسی نسخه سن‌ژوزف درباره آن می‌نویسد: «خط نسخ نسخه شایسته‌ترین دلیل بر قدمت آن است. نسخه‌ای است که با فلورانس (۶۱۴ ق.) و لندن (مشهور به ۶۷۵ ق.) توانایی همگامی دارد؛ پس تشخیص اینکه کتابت آن بازمانده از اواخر قرن هفتم و به‌احتیاط، اوایل سده هشتم باشد دور از صواب نیست» (فردوسی، ۱۳۸۹: ۲۱). خالقی مطلق نیز در همان مقدمه می‌نویسد: «به‌طور کلی دست‌نویس ژ از نگاه داشتن نویسنده‌های کهن برابر ل یا بهتر از آن و پست‌تر از ف است. ولی از نگاه کمتر داشتن افزودگی‌ها و افتادگی‌ها از هر دو دست‌نویس نامبرده بهتر است. براساس این اعتبار به گمان نگارنده تاریخ کتابت این دست‌نویس نباید از سال هفتصد هجری جلوتر باشد. شاید با آزمایش کاغذ و مرکب آن بتوان به تاریخ‌گذاری دقیق‌تری رسید» (همان: ۷۸).

خالقی مطلق در ابتدا با توجه به عکس ۲۲ صفحه از نسخه سن‌ژوزف (۶۳۸ بیت از پایان پادشاهی ضحاک و آغاز پادشاهی فریدون و ۴۲۶ بیت از پادشاهی اسکندر) به ارزیابی این نسخه پرداخت (خالقی مطلق، ۱۳۸۶-۱۳۸۷: ۲۰۹-۲۷۸). سپس با توجه به عکس ۴۹۴ برگ، ارزیابی کامل‌تری از آن ارائه کرد که همین مطلب در مقدمه چاپ عکسی این کتاب نیز دیده می‌شود (همان، ۱۳۸۸: ۱۹۳-۲۱۰). او در این مقدمه می‌نویسد سیصد و سی و شش صفحه از آغاز تا پایان دفتر سوم از پیرایش خود و شصت صفحه از پایان «پادشاهی نوشین‌روان» و همه «پادشاهی هرمزد نوشین‌روان» را به‌دقت همراه با نسخه سن‌ژوزف مطالعه کرده است (فردوسی، ۱۳۸۹: ۵۷). در پایان نیز در تکمیل مطالب پیشین، در مقاله‌ای به بررسی ترکیب‌های کهن، واژگان عربی، واژگان گویشی و برخی افتادگی‌ها و افزودگی‌های این نسخه پرداخت (خالقی مطلق، ۱۳۸۹: ۲۳۹-۲۴۸).

به هر روی با همه کوششی که در معرفی و ارزیابی این نسخه صورت گرفته، آنچه تاکنون به‌دقت پژوهش نشده است، خویشاوندی این نسخه با نسخه‌های معتبر شاهنامه، به‌ویژه نسخه‌هایی است که خالقی مطلق در تصحیح شاهنامه از آنها استفاده کرده است. نشان‌دادن شباهت‌ها و تفاوت‌های این نسخه با نسخه‌های دیگر، جدای از مشخص کردن تبار نسخه سن‌ژوزف، اعتبار آن را نیز در تصحیح شاهنامه نشان خواهد داد.

۱-۱ بیان مسئله و پرسش پژوهش

خالقی مطلق (۱۳۸۷-۱۳۸۶: ۲۷۴) در ارزیابی خود از نسخه سن ژوزف معتقد است که میان این دست‌نویس و دست‌نویس‌های فلورانس (۶۱۴ ق.) و لندن (۶۷۵ ق.) خویشاوندی نزدیکی وجود ندارد و با بررسی مجدد به این نتیجه رسیده است که میان نسخه سن ژوزف و نسخه‌های دیگر شاهنامه نیز هیچ خویشاوندی نزدیکی دیده نمی‌شود؛ هرچند نسخه سن ژوزف بیشتر به نسخه‌های لندن (۶۷۵ ق.) و قاهره (۷۴۱ ق.) نزدیک است (خالقی مطلق، ۱۳۸۸: ۱۹۷). همین نکته را آیدنلو (۱۳۸۹: ۲۶۷-۲۶۸) از گفته خالقی مطلق در مقاله «نکته‌هایی از شاهنامه سن ژوزف» تکرار می‌کند؛ اما مشکل اینجاست که پژوهشگران بدون ارزیابی دقیق همه ضبط‌های نسخه سن ژوزف، اعتبار این نسخه در بخشی از شاهنامه را به سراسر شاهنامه تعمیم داده‌اند و تصور کرده‌اند ضبط‌های این نسخه در همه داستان‌ها اعتبار یکسانی دارد؛ درحالی‌که خالقی مطلق (۱۳۸۷-۱۳۸۶: ۲۴۶ و ۲۷۲) در مقاله نخست خود درباره ارزیابی «پادشاهی ضحاک و فریدون» و «پادشاهی اسکندر» به این نکته اشاره کرده است که نباید اعتبار نسخه‌های شاهنامه را در سراسر کتاب یکسان دانست؛ از این رو نمی‌توان با توجه به نتیجه‌گیری‌های این دو داستان، اعتبار ضبط‌های سن ژوزف را در همه شاهنامه یکسان تلقی کرد؛ برای مثال خالقی مطلق (۱۳۸۷-۱۳۸۶: ۲۷۳) در بررسی ۴۲۶ بیت از داستان اسکندر به مقایسه ضبط‌های سن ژوزف و نسخه لندن (۶۷۵ ق.) پرداخته و به این نتیجه رسیده است که این دو نسخه در ۱۹۰ بیت، یعنی نزدیک به نیمی از ضبط‌ها همخوانی دارد. حال پژوهشگران نباید از این آمار نتیجه بگیرند که نسخه سن ژوزف از داستان اسکندر تا پایان شاهنامه ضبط‌های مشترک فراوانی با لندن (۶۷۵ ق.) دارد و احتمالاً در نیمه دوم شاهنامه با این نسخه خویشاوند است یا از تبار آن است. همین نکته دلیل اصلی این پژوهش است تا با دقت در ضبط‌های نسخه سن ژوزف و مقایسه آن با ضبط‌های نسخه‌های استفاده‌شده خالقی مطلق در تصحیح شاهنامه، نشان داده شود که سن ژوزف به کدام نسخه‌ها نزدیک است و آیا خویشاوندی‌ای میان آنها دیده می‌شود.

۲-۱ پیشینه پژوهش

خالقی مطلق (۱۳۸۷-۱۳۸۶: ۲۷۴) درباره خویشاوندی نسخه سن ژوزف با نسخه‌هایی که در تصحیح شاهنامه استفاده کرده است، می‌نویسد که میان دست‌نویس سن ژوزف و دست‌نویس‌های فلورانس (۶۱۴ ق.) و لندن (۶۷۵ ق.) و هیچ‌یک از دست‌نویس‌های شاهنامه هیچ خویشاوندی نزدیکی وجود ندارد. هرچند به نظر او نسخه سن ژوزف بیشتر به نسخه‌های لندن (۶۷۵ ق.) و قاهره (۷۴۱ ق.) نزدیک است و در داستان‌هایی مانند «جنگ بزرگ کیخسرو» به نسخه «س ۲» (توپقاپوسرای ۹۰۳ ق.) نزدیک می‌شود (خالقی مطلق، ۱۳۸۸: ۱۹۷؛ ۱۳۸۹: ۲۴۶). سپس او در چاپ عکسی نسخه سن ژوزف همان مطالب گذشته را به مقدمه این کتاب برد و نوشت: «ما در جستار پیشین نشان داده بودیم که میان ژ و ف و ل خویشاوندی نیست. اکنون چنانکه... از نادرستی‌ها، افتادگی‌ها و افزودگی‌های مشترک میان ژ و دیگر دست‌نویس‌های اساس پیرایش ما برمی‌آید، می‌توان گفت که میان ژ و هیچ‌یک از دست‌نویس‌های دیگر ما خویشاوندی نزدیکی وجود ندارد، بلکه ژ به گونه گردنده و هر چند گاه با یک یا چند دست‌نویس ما همخوانی پیدا می‌کند. این مطلب را برخی نویسش‌های ویژه این دست‌نویس... تأیید می‌کند. تنها چیزی که می‌توان درباره خویشاوندی ژ گفت این است که این دست‌نویس در مجموع با ل و ق نزدیکی بیشتری نشان می‌دهد» (فردوسی، ۱۳۸۹: ۶۱). موسوی در مقاله «نسخه‌ای کهن از شاهنامه فردوسی» می‌نویسد: «اساساً به نظر می‌رسد ضبط بخش تاریخی این نسخه اهمیت زیادی در تصحیح شاهنامه داشته باشد

که ظاهراً دست‌نخورده‌تر باقی مانده است» (موسوی، ۱۳۸۶-۱۳۸۷: ۲۸۲). مطالبی که خالقی مطلق و موسوی بیان کرده‌اند، با توجه به شواهدی که در ادامه خواهد آمد، گویای بخش کوچکی از واقعیت نسخه سن‌ژوزف است. با نشان‌دادن شباهت‌ها و تفاوت‌های این نسخه و نسخه‌های دیگر که خالقی مطلق از آنها برای تصحیح شاهنامه استفاده کرده است، می‌توان تصویر دقیق‌تری از این نسخه به دست داد تا جایی که با توجه به شواهد می‌توان مکان کتابت آن را نیز حدس زد.

۲- بحث اصلی

در ابتدا باید دو مسئله را از هم تفکیک کرد: نخست «خویشاوندی نسخه‌ها» و دیگری «تبار نسخه‌ها». خویشاوندی نسخه‌ها به این معناست که دو یا چند نسخه، با واسطه یا بدون واسطه از روی نسخه مشترکی (مادر نسخه) نوشته شده باشد. تبار نسخه‌ها به این معناست که دو یا چند نسخه از روی یک نسخه مشترک (مادر نسخه) نوشته نشده است؛ اما ضبط‌هایی در آنها دیده می‌شود که با توجه به شباهت نسبی‌شان می‌توان این نسخه‌ها را در یک گروه طبقه‌بندی کرد؛ برای مثال نسخه فلورانس (۶۱۴ ق.) و لندن (۶۷۵ ق.) با یکدیگر خویشاوندی ندارند؛ اما با توجه به ضبط‌های مشترکی که در آنها دیده می‌شود، می‌توان هر دو را از یک تبار دانست. خالقی مطلق (۱۳۹۰: ۱۵۶) نیز با توجه به تجربه‌ای که در بررسی نسخه‌های شاهنامه داشته، آنها را در دو گروه طبقه‌بندی کرده است: الف) الف) ل، ق، و، ل ۲، س ۲، ل ۳، ل ۲؛ ب) س، ل ۲، ق ۲، ل ۲، پ، آ، ب، بنداری. با توجه به آنچه گفته شد این تقسیم‌بندی از نظر تبارشناسی نسخه‌ها انجام گرفته است و نباید نسخه‌های هر گروه را خویشاوند یکدیگر دانست.

درباره ضبط‌های مشترک نیز باید گفت شباهت در ضبط واژه، مصراع و بیت مدنظر است، نه تفاوت در نقطه‌گذاری واژه‌ها؛ برای مثال در نسخه‌های شاهنامه بارها واژه‌های «یازنده»، «نازنده»، «تازنده»، «یازیده»، «بازنده» و «بباید»، «نباید»، «بیابد»، «نیابد» و «ستاینده»، «شتابنده»، «ستاننده» را می‌توان دید که با کم و زیاد کردن نقطه‌ها واژه تازه‌ای به متن برده شده است؛ حال با توجه به تفاوت در نقطه‌گذاری نمی‌توان به تبار یا خانواده یک نسخه پی‌برد. بهتر است ضبط‌هایی از میان بیت‌های شاهنامه انتخاب شود که تفاوت آشکاری را نشان می‌دهد؛ برای مثال چند نسخه، مصراع یا بیتی را با ضبط دیگری آورده‌اند یا واژه‌ای را به‌طور کلی جایگزین واژه دیگری کرده‌اند؛ نیز باید به افتادگی‌ها و افزودگی‌های نسخه‌ها نیز توجه کرد. ممکن است کاتبی بیت یا بیت‌هایی را جا انداخته باشد و این را نمی‌توان به معنای تفاوت دو نسخه دانست؛ از این‌رو هر افتادگی‌ای ارزیابی‌شدنی نیست. گاهی نیز کاتبان مصراع بیت‌هایی را پس و پیش نوشته‌اند، اینگونه بیت‌ها در یافتن خویشاوندی نسخه‌ها کمک می‌کند.

با توجه به آنچه گفته شد، نمی‌توان همه بیت‌های یک داستان را برای ارزیابی تبار و خویشاوندی نسخه‌ها در نظر گرفت و باید از میان بیت‌ها به انتخاب دست زد. همانطور که در این جستار از میان ۹۷۳ بیت از «مقدمه شاهنامه» تا پایان «پادشاهی ضحاک» - با توجه به آنچه گفته شد - تنها نزدیک به ۶۰۰ بیت ارزیابی‌پذیر است و نتیجه نیز براساس این ۶۰۰ بیت گرفته شده است.

به این نکته نیز باید توجه داشت که در میان نسخه‌های شاهنامه، نسخه‌ای دیده نمی‌شود که متنی یکدست

داشته باشد. به این معنا که از ابتدا تا انتهای نسخه هیچ التقاط و درآمیختگی دیده نشود و در آخر بتوان آن را در تبار مستقلی طبقه‌بندی کرد؛ از این رو بیشتر نسخه‌ها دچار التقاط و درآمیختگی شده‌اند و در آنها چند تبار را می‌توان شناسایی کرد. این درآمیختگی نیز دلایل متعددی دارد که از جمله آنها می‌توان به مجلدهای متعدد شاهنامه در گذشته اشاره کرد (ریاحی، ۱۳۸۲: ۵۳-۵۹). مطابق اشاره نظامی عروضی سمرقندی در چهار مقاله که آن را بین سال‌های ۵۵۱ و ۵۵۲ ق. نوشته است: «... شاهنامه، علی دیلم در هفت مجلد نبشت...» (نظامی، ۱۳۸۲: ۶۳)؛ از این رو می‌توان حدس زد که در زمان نظامی عروضی، شاهنامه‌هایی در هفت مجلد وجود داشته است؛ هر چند نویسنده معجم شاهنامه، محمد بن رضا بن محمد علوی طوسی، درباره شاهنامه‌ای چهار مجلدی سخن می‌گوید که در «مدرسه تاج‌الدین اصفهان» دیده است (علوی طوسی، ۱۳۵۳: ۱-۲) و مطابق پژوهش خدیوچم (همان: شانزدهم) و به پیروی از او امیدسالار (۱۳۸۹: ۱۹۸) و آیدنلو (۱۳۸۵: ۷۳) این شاهنامه احتمالاً در نیشابور و در زمان ملک مؤیدالدین آی ابه (۵۴۸ تا ۵۶۹ ق.) نوشته شده است. پس می‌توان نتیجه گرفت که در سده ششم، شاهنامه‌هایی چهار مجلدی رواج داشته و سپس همانطور که ریاحی (۱۳۸۲: ۵۵-۵۶) به آن پرداخته با تغییر خط و ضخامت کاغذ، شاهنامه در دو مجلد و سپس در یک مجلد نوشته می‌شده است. حال می‌توان کاتبی را تصور کرد که از میان مجلدهای شاهنامه (هفت، چهار و دو)، یکی را ندارد یا در مجلدی داستان یا داستان‌هایی به‌علت تباهی یا فرسودگی از میان رفته است و باید آن را از نسخه دیگری به متن شاهنامه ببرد. این نسخه دوم ممکن است از تبار دیگری باشد و همین موضوع، متن او را دچار التقاط و درآمیختگی می‌کند و این درآمیختگی امروز در نسخه‌های شاهنامه به‌خوبی دیده می‌شود.

در ادامه در فهرست‌هایی، شباهت ضبط نسخه سن‌زوزف با نسخه‌هایی نشان داده می‌شود که خالقی مطلق برای تصحیح شاهنامه از آنها استفاده کرده است. با این توضیح که هر داستان به‌طور مجزا بررسی شده و نتیجه آن به‌صورت درصد در فهرست‌هایی آمده است. هر فهرست به یک دفتر از شاهنامه تصحیح خالقی مطلق مربوط است؛ در ستون پایانی حاصل شباهت هر نسخه با نسخه سن‌زوزف بیان شده و همچنین برای هر یک از نسخه‌های شاهنامه نیز مطابق با تصحیح خالقی مطلق نشانه‌ای در نظر گرفته شده است: ژ: سن‌زوزف؛ ف: فلورانس (۶۱۴ ق.)، ل: لندن (۶۷۵ ق.)، س: توپقاپوسرای (۷۳۱ ق.)، لن: لنینگراد (۷۳۳ ق.)، ق: قاهره (۷۴۱ ق.)، ک: کراچی (۷۵۲ ق.)، ق: قاهره (۷۹۶ ق.)، لی: لیدن (۸۴۰ ق.)، ل: لندن (۸۴۱ ق.)، پ: پاریس (۸۴۴ ق.)، و: واتیکان (۸۴۸ ق.)، لن: لنینگراد (۸۴۹ ق.)، آ: آکسفورد (۸۵۲ ق.)، ل: لندن (۸۹۱ ق.)، ب: برلین (۸۹۴ ق.)، س: ۲ (توپقاپوسرای، ۹۰۳ ق.)^۱.

دفتر یکم:

مقدمه - ضحاک	فریدون	منوچهر	نوذر	زو	کیقباد	نتیجه
ف: ۶۰٪	ل: ۳: ۴۴٪	س: ۵۲٪	و: ۶۰٪	ق: ۶۶٪	و: ۵۳٪	و: ۴۹٪
ب: ۵۲٪	ف: ۴۲٪	و: ۴۶٪	س: ۵۶٪	ف: ۵۰٪	س: ۵۰٪	ف: ۴۶٪
ل: ۵۰٪	ل: ۳۷٪	ب: ۴۶٪	ق: ۴۶٪	ل: ۵۰٪	ل: ۴۸٪	ق: ۴۵٪
و: ۵۰٪	ق: ۳۷٪	ف: ۳۸٪	لی: ۴۶٪	و: ۵۰٪	ل: ۴۵٪	ل: ۴۲٪

ل: ۲: ۵۰٪	و: ۳۷٪	ق: ۲: ۳۸٪	ب: ۴۶٪	ل: ۲: ۳۹٪	ب: ۴۵٪	س: ۴۰٪
ق: ۴۴٪	ق: ۲: ۳۵٪	آ: ۳۸٪	ف: ۴۲٪	آ: ۳۷٪	ف: ۴۳٪	ل: ۲: ۴۰٪
آ: ۴۳٪	ب: ۳۵٪	ل: ۳۶٪	ل: ۲: ۴۰٪	س: ۲: ۳۴٪	آ: ۴۳٪	ب: ۴۰٪
ق: ۲: ۴۰٪	س: ۳۴٪	ق: ۳۶٪	ق: ۲: ۳۶٪	لی: ۳۴٪	ق: ۴۰٪	آ: ۳۸٪
پ: ۳۹٪	ل: ۲: ۳۴٪	ل: ۳۲٪	ل: ۳۲٪	ل: ۳۰٪	لی: ۴۰٪	ق: ۲: ۳۵٪
س: ۳۵٪	لی: ۳۲٪	پ: ۳۰٪	آ: ۳۲٪	پ: ۲۵٪	ل: ۳۷٪	لی: ۳۴٪
لی: ۳۳٪	آ: ۳۲٪	ل: ۲۶٪	ل: ۳۰٪	ل: ۲۳٪	ق: ۲: ۳۷٪	ل: ۳۱٪
ل: ۳۲٪	ل: ۲: ۳۲٪	س: ۲: ۲۰٪	س: ۲: ۲۸٪	ق: ۲: ۲۱٪	ل: ۲: ۳۲٪	پ: ۲۹٪
ل: ۲: ۲۲٪	ل: ۳۰٪	ل: ۲: ۲۰٪	ل: ۳: ۲۶٪	س: ۱۴٪	ل: ۳: ۲۹٪	ل: ۳: ۲۷٪
ل: ۳: ۲۰٪	پ: ۲۵٪	ل: ۳: ۱۸٪	پ: ۲۶٪	ل: ۲: ۱۲٪	پ: ۲۹٪	ل: ۲: ۲۴٪
س: ۲: ۱۰٪	س: ۲: -	لی: ۱۸٪	ل: ۲: ۲۶٪	ب: ۱۲٪	س: ۲: ۲۲٪	س: ۲: ۲۳٪

در دفتر نخست به‌طور میانگین نسخه «و» نزدیک به ۵۰ درصد به «ژ» شباهت دارد؛ اما نتیجه پایانی نشان می‌دهد که نسخه «ژ» با هیچ‌یک از نسخه‌های شاهنامه خویشاوند نیست. آشکار است که در دفتر یکم، نسخه «ژ» در گروه نخست طبقه‌بندی خالقی مطلق (ف، ل، ق، و، ل، س، ل، ۳، ل، ۲) قرار می‌گیرد؛ اما از میان نسخه‌های گروه دوم (س، ل، ق، ۲، لی، پ، آ، ب)، نسخه «ب» از «مقدمه شاهنامه تا پایان ضحاک»، ضبط‌های نزدیکی به «ژ» و گروه نخست دارد. در سه داستان «منوچهر»، «نوزر» و «کیقباد» نسخه «س» نیز ضبط‌های مشابهی با «ژ» دارد و «لی» به‌جز «پادشاهی منوچهر» ضبط‌های مشترک فراوانی با «س» دارد و البته در بخش‌هایی به نسخه «لن» نزدیک می‌شود. در «پادشاهی فریدون» نسخه «ل» ۳، برخلاف داستان‌های دیگر، شباهت فراوانی با «ژ» و «ف» دارد و در این داستان می‌توان آن را از نسخه‌های اصلی به‌شمار آورد. نسخه‌های «س، ل، ق، ۲، پ» در «پادشاهی فریدون» ضبط‌های مشترکی دارد و «ل، ق، و» نیز به یکدیگر نزدیک است. در «پادشاهی نوزر» نسخه «و» ۶۰ درصد به «ژ» شباهت دارد و از نسخه‌های «ل، ق» فاصله می‌گیرد. «ل، س، ۲» نیز بیشتر با «ق» و گاه با «ف» همراه است. «ل، ق، ۲، پ، آ» و در کنار آنها «س، لی» از یک تبار است.

دفتر دوم:

کیکاوس	رستم و سهراب	سیاوخش	کین سیاوخش	رفتن گیو به ترکستان	نتیجه
ل: ۵۸٪	ل: ۵۷٪	س: ۵۴٪	ف: ۵۸٪	آ: ۶۰٪	ل: ۵۰٪
س: ۲: ۴۰٪	و: ۵۳٪	ق: ۲: ۴۹٪	ل: ۲: ۵۵٪	ق: ۵۷٪	ل: ۲: ۴۹٪
ل: ۲: ۴۰٪	ق: ۵۰٪	ل: ۲: ۴۸٪	ل: ۳: ۵۰٪	ف: ۵۳٪	و: ۴۶٪
ب: ۴۰٪	ل: ۲: ۵۰٪	و: ۴۵٪	ل: ۴۵٪	لی: ۵۳٪	ق: ۴۴٪
ق: ۳۷٪	ب: ۴۶٪	ل: ۴۳٪	و: ۴۵٪	و: ۵۰٪	ب: ۴۱٪
ل: ۳: ۳۶٪	س: ۲: ۴۵٪	ب: ۴۱٪	ق: ۴۳٪	ل: ۲: ۵۰٪	س: ۴۰٪
و: ۳۵٪	ق: ۲: ۴۵٪	ل: ۳: ۳۵٪	لی: ۴۰٪	ب: ۵۰٪	ل: ۳: ۴۰٪

ف: ۲۹٪	ل: ۳: ۴۲٪	ل: ۳۴٪	آ: ۳۸٪	ل: ۲: ۴۶٪	آ: ۳۹٪
ل: ۲: ۲۹٪	لی: ۴۰٪	ق: ۳۴٪	س: ۲: ۳۵٪	پ: ۴۶٪	لی: ۳۶٪
آ: ۲۴٪	آ: ۴۰٪	آ: ۳۴٪	ل: ۳۵٪	ل: ۲: ۴۳٪	ف: ۳۴٪
س: ۲۳٪	پ: ۳۷٪	س: ۲: ۳۱٪	س: ۳۳٪	ل: ۴۰٪	ق: ۲: ۳۴٪
ق: ۲: ۱۶٪	ف: ۳۵٪	لی: ۳۱٪	پ: ۳۳٪	ق: ۲: ۴۰٪	پ: ۳۲٪
لی: ۱۶٪	ل: ۲: ۳۵٪	پ: ۳۱٪	ب: ۲۵٪	س: ۲: ۳۷٪	ل: ۲: ۳۲٪
ل: ۱۵٪	ل: ۲: ۲۰٪	ل: ۲: ۲۹٪	ل: ۲: ۲۳٪	ل: ۳: ۳۷٪	ل: ۳۰٪
پ: ۱۵٪	س: ۱۲٪	ف: ۲۵٪	ق: ۲: ۲۰٪	س: ۲۷٪	س: ۲: ۳۰٪

در دفتر دوم به‌طور میانگین «ل» و «آ» ۵۰ درصد به «ژ» شباهت دارد؛ اما میان «ژ» و نسخه‌ها خویشاوندی دیده نمی‌شود. همچنین در این دفتر «و، ق» مانند دفتر یکم شباهت‌های فراوانی با «ژ» دارد و اینگونه می‌توان «ژ» را در دفتر دوم در گروه نخست از تقسیم‌بندی خالقی مطلق قرار داد. «ب» نیز به‌جز داستان «کین سیاوخش» شباهت خود را با «ژ» تا اندازه‌ای حفظ کرده است و از داستان «کین سیاوخش»، در کنار «س، ل، پ، ل» قرار می‌گیرد (گروه دوم طبقه‌بندی خالقی مطلق).

در داستان «سیاوخش»، ضبط «ل، و، ق» به یکدیگر نزدیک است. «لی، آ» نیز در یک گروه قرار دارد. «س، ل» یکدیگر را همراهی می‌کنند و «ل، پ، ق، ل، ل» در یک گروه قرار دارد. «ق» در برخی از داستان‌ها مانند سیاوخش از «ل» فاصله می‌گیرد؛ اما به‌طور کلی از تباری است که «ل» و «پ» در آن قرار دارد و باید گفت حلقه میان «ل» و «پ» است.

نکته توجه‌برانگیز رفتار نسخه «ف» است که در سه داستان «کیکوس»، «سهراب» و «سیاوخش» شباهت کمتری با «ل» و «ژ» دارد. به‌طور کلی در داستان‌هایی که نسخه «ژ» با «س» شباهت می‌یابد، «ف» از «ژ» دور می‌شود. در داستان «کین سیاوخش» ضبط‌های «ل، آ، لی، آ، ل» با «ف» شباهت فراوانی دارد و ضبط‌های «ژ» همراه با «و، ق» میان این گروه و «ل، س» قرار دارد. «س» برخلاف دفتر یکم شباهت کمتری با «ژ» دارد و تنها در داستان «سیاوخش» همراه با «ق» در ابتدای فهرست است و در داستان‌های دیگر در کنار «ل، پ، ل» قرار دارد. در «رفتن گیو به ترکستان»، «ل» از «ف» دور می‌شود و در کنار «ق، و» قرار می‌گیرد.

دفتر سوم:

عرض کردن کیخسرو	فرود سیاوخش	کاموس کشانی	اکوان دیو	بیژن و منیژه	نتیجه
س: ۵۷٪	س: ۲: ۶۴٪	ل: ۵۰٪	ق: ۵۰٪	س: ۲: ۴۲٪	ل: ۴۷٪
ل: ۴۸٪	ل: ۵۵٪	ق: ۳۹٪	ل: ۴۱٪	ق: ۴۱٪	س: ۲: ۴۱٪
ل: ۳۹٪	ب: ۳۱٪	س: ۲: ۳۵٪	ل: ۳۷٪	ل: ۳۹٪	س: ۳۷٪
ل: ۲۶٪	ف: ۲۷٪	ب: ۳۴٪	س: ۲: ۳۷٪	س: ۳۸٪	ق: ۳۲٪
س: ۲: ۲۶٪	س: ۲۷٪	و: ۳۲٪	ف: ۳۲٪	ل: ۲: ۳۳٪	ل: ۲: ۲۹٪
ل: ۳: ۲۶٪	ل: ۲۲٪	ق: ۲: ۳۰٪	ل: ۲: ۲۸٪	ب: ۳۳٪	ل: ۲۸٪

ق: ۲: ۲۶٪	ق: ۲: ۲۲٪	ل: ۳: ۳۰٪	پ: ۲: ۲۳٪	ق: ۲: ۳۲٪	ب: ۲: ۲۸٪
ل: ۲: ۲۶٪	ل: ۲: ۲۲٪	س: ۲: ۲۷٪	ب: ۲: ۲۳٪	ف: ۲: ۲۸٪	ف: ۲: ۲۷٪
پ: ۲: ۲۶٪	و: ۱: ۱۶٪	ل: ۲: ۲۷٪	س: ۱: ۱۹٪	ل: ۲: ۲۸٪	ق: ۲: ۲۳٪
ف: ۲: ۲۲٪	ل: ۲: ۱۶٪	ف: ۲: ۲۵٪	ق: ۲: ۱۹٪	و: ۲: ۲۸٪	و: ۲: ۲۲٪
و: ۱: ۱۸٪	ل: ۱: ۱۳٪	ل: ۲: ۲۴٪	آ: ۱: ۱۹٪	ل: ۳: ۱۷٪	ل: ۳: ۱۹٪
ل: ۱: ۱۸٪	پ: ۱: ۱۳٪	ل: ۲: ۱۹٪	ل: ۲: ۱۹٪	پ: ۱: ۱۷٪	پ: ۱: ۱۹٪
ب: ۱: ۱۸٪	ق: ۲: ۹٪	پ: ۱: ۱۷٪	و: ۱: ۱۴٪	آ: ۱: ۱۷٪	ل: ۲: ۱۹٪
آ: ۱: ۱۳٪	ل: ۳: ۹٪	آ: ۱: ۱۵٪	ل: ۳: ۱۴٪	ل: ۲: ۱۵٪	آ: ۱: ۱۵٪
ق: ۱: ۹٪	آ: ۱: ۹٪	ل: ۱: ۱۴٪	ل: ۱: ۱۰٪	ل: ۱: ۱۳٪	ل: ۱: ۱۴٪

در دفتر سوم به‌طور میانگین «ژ» نزدیک به ۵۰ درصد به «ل» شباهت دارد؛ اما باز هم «ژ» با هیچ‌یک از نسخه‌ها خویشاوندی ندارد. در «عرض کردن کیخسرو» ۵۷ درصد به دست‌نویس «س» و در «فرود سیاوخش» ۶۴ درصد به دست‌نویس «س» شباهت دارد؛ اما این شباهت‌ها در این دفتر پایدار نیست و نمی‌توان با توجه به آنها نتیجه گرفت که «ژ» خویشاوند «س» یا «س» است.

جایی که ضبط‌های «ل» و «ق» یکدیگر را همراهی می‌کنند به «ژ» نزدیک می‌شوند. در این دفتر «س» جایی که ضبط‌های معتبری دارد و گاهی با «ل»، «و»، «ب» و گاهی نیز با «ف»، «لی»، «آ» همراه می‌شود. مانند دفتر دوم «لی»، «آ» به «ف» نزدیک است و شباهت کمی با «ژ» دارد. ضبط‌های «ف» از «ژ»، «ل» فاصله می‌گیرد و شباهت اندکی با آنها دارد و دلیل آن نیز همانطور که پیشتر گفته شد، شباهت ضبط‌های «س» با «ژ» و «ل» است. در این دفتر «لن»، «پ»، «لن» در یک گروه است و شباهت اندکی با «ژ» دارد. دست‌نویس «و» گاه به «ف» و گاه به «ل» نزدیک می‌شود و ناگهان شباهت این نسخه با «ژ» بر خلاف دو دفتر گذشته کاهش توجه‌برانگیزی می‌یابد.

دفتر چهارم:

دوازده رخ	جنگ بزرگ کیخسرو	نتیجه
ل: ۴۷٪	ل: ۲: ۵۰٪	س: ۴۴٪
س: ۴۷٪	س: ۴۲٪	ل: ۴۳٪
ل: ۴۳٪	س: ۲: ۴۲٪	س: ۲: ۳۹٪
س: ۲: ۳۷٪	ب: ۴۲٪	ل: ۲: ۳۷٪
ل: ۳: ۳۵٪	ل: ۳۸٪	ب: ۳۷٪
ق: ۲: ۳۴٪	لی: ۳۷٪	ل: ۳۶٪
ق: ۳۲٪	آ: ۳۷٪	ق: ۳۳٪
ل: ۲: ۳۲٪	ق: ۳۴٪	ق: ۲: ۳۲٪
ب: ۳۲٪	و: ۳۴٪	ل: ۲: ۳۲٪
پ: ۲۹٪	پ: ۳۳٪	آ: ۳۱٪

ف: ۲۸٪	لن: ۲: ۳۲٪	پ: ۳۱٪
آ: ۲۵٪	ق: ۲: ۳۰٪	لی: ۲۹٪
ل: ۲: ۲۴٪	لن: ۲۹٪	و: ۲۸٪
و: ۲۲٪	ف: ۱۹٪	ل: ۳: ۲۷٪
لی: ۲۰٪	ل: ۳: ۱۹٪	ف: ۲۴٪

در دفتر چهارم نسخه‌های «س» و «ل» بیشترین شباهت را به «ژ» دارد؛ اما نمی‌توان آنها را خویشاوند «ژ» دانست. در «دوازده رخ» ضبط «ف، ل، س، آ، و» به یکدیگر شباهت دارد. «ق» تفاوت‌هایی را با دیگر نسخه‌ها نشان می‌دهد که دستبرد کاتب است. در این داستان و داستان «جنگ بزرگ کیخسرو» با توجه به تصحیح خالقی مطلق، نسخه «س» ضبط‌های معتبری دارد که با «ل» و «ل» همراهی می‌کند. نسخه «ل» که در «دوازده رخ» در پایین فهرست قرار داشت در «جنگ بزرگ کیخسرو» ناگهان شباهت فراوانی با «ژ» پیدا می‌کند. در «جنگ بزرگ کیخسرو» ضبط نسخه «ل» با بیشتر ضبط‌هایی همراهی می‌کند که خالقی مطلق از «ف، ل، س» به متن برده است. از سوی دیگر ضبط‌های «س» نیز در این داستان به «ل» بسیار نزدیک است و این هر دو با دست‌نویس «ژ» شباهت فراوانی دارد.

دفتر پنجم:

لهراسپ	سخن دقیقی	سخن فردوسی	رستم و اسفندیار	رستم و شغاد	نتیجه
س: ۵۸٪	پ: ۵۸٪	ل: ۵۰٪	پ: ۶۰٪	س: ۲: ۵۷٪	لن: ۴۲٪
لن: ۵۶٪	ق: ۳۰٪	پ: ۵۰٪	ل: ۳: ۵۷٪	س: ۵۰٪	پ: ۴۲٪
و: ۴۸٪	و: ۲۸٪	لن: ۴۲٪	ب: ۵۱٪	ب: ۵۰٪	س: ۲: ۴۱٪
ق: ۴۴٪	ب: ۲۸٪	س: ۲: ۴۰٪	لی: ۴۶٪	لن: ۴۴٪	ب: ۳۹٪
لی: ۳۸٪	ل: ۲۶٪	ک: ۳۵٪	س: ۲: ۴۶٪	ل: ۳: ۴۴٪	س: ۳۷٪
ق: ۳۶٪	س: ۲۶٪	لن: ۲: ۳۵٪	لن: ۴۲٪	آ: ۳۴٪	و: ۳۶٪
لن: ۳۶٪	س: ۲: ۲۶٪	ب: ۳۵٪	ل: ۲: ۴۲٪	ق: ۳۰٪	ل: ۳: ۳۴٪
س: ۳۲٪	لن: ۲۴٪	و: ۳۰٪	و: ۴۰٪	و: ۳۰٪	لی: ۳۳٪
آ: ۳۰٪	ق: ۲: ۲۴٪	ق: ۲: ۳۰٪	آ: ۴۰٪	لی: ۳۰٪	ق: ۳۲٪
ب: ۲۸٪	لی: ۲۴٪	ق: ۲۵٪	ق: ۳۷٪	پ: ۲۷٪	ق: ۲: ۳۱٪
ل: ۲: ۲۲٪	لن: ۲: ۲۴٪	لی: ۲۵٪	ق: ۲: ۳۷٪	ل: ۲: ۲۷٪	لن: ۲: ۳۱٪
ل: ۳: ۲۰٪	ک: ۲۲٪	ل: ۳: ۲۵٪	لن: ۲: ۳۷٪	ق: ۲: ۲۰٪	آ: ۳۰٪
پ: ۱۴٪	ل: ۳: ۲۲٪	ل: ۲: ۲۵٪	ک: ۳۳٪	لن: ۲: ۲۰٪	ل: ۲: ۲۸٪
ل: ۸٪	ل: ۲: ۲۲٪	آ: ۲۵٪	س: ۳۱٪	ل: ۱۷٪	ک: ۲۷٪
ک: -	آ: ۱۸٪	س: ۲۰٪	ل: ۲۴٪	ک: ۱۷٪	ل: ۲۵٪

در دفتر پنجم شباهت نسخه سن ژوزف با نسخه‌های «لن، پ» در بیشتر داستان‌ها و «س، س، ل، ب» در

برخی از داستان‌ها نشان می‌دهد که تبار نسخه سن‌ژوزف برخلاف چهار دفتر گذشته تغییر کرده است.^۲ در این فهرست لندن (۶۷۵ ق.) که در چهار دفتر نخست شباهت فراوانی با «ژ» داشت، به‌جز «سخن فردوسی» کمترین شباهت را با «ژ» دارد. در «سخن فردوسی» نیز شباهت «ل» و نسخه‌های «پ، لن» علت اصلی بالابودن نسخه «ل» در این بخش است.

نسخه «پ» در «سخن دقیقی»، «سخن فردوسی» و «رستم و اسفندیار» شباهت فراوانی با «ژ» دارد و گاه این شباهت به ۶۰ درصد می‌رسد. در «سخن دقیقی» شباهت ضبط‌های این نسخه با «ژ» تا آنجاست که می‌توان آنها را خویشاوند دانست. در «پادشاهی لهراسپ» نسخه «ژ» با نسخه‌های «س، لن» و در «رستم و شغاد» با نسخه‌های «س، ب، لن» شباهت فراوانی دارد و همانطور که گفته شد این شباهت‌ها نشان می‌دهد که تبار نسخه سن‌ژوزف تغییر کرده است.

در داستان «رستم و اسفندیار»، ضبط‌های «پ، س ۲» به یکدیگر شبیه است و نسخه «ق» بیشتر با «س ۲، ل ۳» و گاه با «پ، س ۲» و گاه با «ل، س ۲» همراه می‌شود؛ از این رو در نسخه‌های «س ۲، ق» التقاط و درآمیختگی فراوان دیده می‌شود. در این داستان ضبط‌های «لی، آ» یکدیگر را همراهی می‌کند.^۳

دفتر ششم:

اسکندر	اشکانیان	اردشیر	شاپور	شاپور ذوالاکتاف	یزدگرد بزه‌گر	بهرام گور	نتیجه
ق: ۲: ۶۳٪	ق: ۲: ۵۰٪	پ: ۷۰٪	س: ۶۰٪	پ: ۶۷٪	و: ۵۸٪	لن: ۵۸٪	لن: ۵۲٪
ق: ۶۰٪	لن: ۴۷٪	لن: ۲: ۶۰٪	لن: ۲: ۶۰٪	س: ۵۷٪	پ: ۵۵٪	س: ۵۶٪	پ: ۵۱٪
پ: ۴۹٪	ب: ۴۴٪	س: ۵۵٪	لن: ۵۵٪	لن: ۵۷٪	ک: ۵۳٪	لن: ۲: ۵۶٪	س: ۴۸٪
لن: ۴۷٪	پ: ۴۰٪	لن: ۵۵٪	ق: ۲: ۴۵٪	ل: ۳: ۵۴٪	س: ۵۰٪	ک: ۴۸٪	لن: ۲: ۴۸٪
ل: ۴۰٪	لن: ۲: ۴۰٪	ک: ۵۵٪	ل: ۳۵٪	ک: ۵۰٪	لن: ۴۳٪	ق: ۴۴٪	ق: ۲: ۴۵٪
ل: ۳: ۴۰٪	س: ۳۴٪	و: ۵۵٪	ق: ۳۵٪	ل: ۴۷٪	ق: ۴۳٪	ل: ۲: ۴۴٪	ق: ۴۳٪
و: ۴۰٪	ق: ۳۴٪	ق: ۲: ۵۵٪	و: ۳۵٪	س: ۲: ۴۷٪	ب: ۴۳٪	پ: ۴۰٪	ب: ۴۳٪
لن: ۲: ۴۰٪	ل: ۳: ۳۴٪	ل: ۳: ۵۵٪	ب: ۳۵٪	ب: ۴۷٪	ل: ۴۰٪	ل: ۳۸٪	ک: ۴۱٪
آ: ۳۸٪	و: ۳۰٪	ب: ۵۵٪	س: ۲: ۳۰٪	آ: ۴۰٪	ل: ۳: ۳۸٪	ب: ۳۸٪	ل: ۳: ۴۱٪
ک: ۳۶٪	ل: ۲۷٪	ق: ۵۰٪	لی: ۳۰٪	ق: ۲: ۳۷٪	لن: ۲: ۳۸٪	س: ۲: ۳۴٪	و: ۴۱٪
لی: ۳۶٪	ک: ۲۴٪	س: ۲: ۴۰٪	ل: ۳: ۳۰٪	و: ۳۷٪	ل: ۲: ۳۸٪	ل: ۳: ۳۴٪	ل: ۳۸٪
ب: ۳۴٪	لی: ۲۴٪	لی: ۴۰٪	پ: ۳۰٪	لن: ۲: ۳۷٪	ق: ۲: ۳۰٪	ق: ۲: ۳۲٪	لی: ۳۱٪
ل: ۲: ۲۷٪	ل: ۲: ۱۷٪	ل: ۳۵٪	آ: ۲۵٪	ق: ۳۴٪	لی: ۲۳٪	لی: ۳۰٪	س: ۲: ۲۹٪
س: ۲۳٪	س: ۲: ۱۰٪	آ: ۲۵٪	ک: ۲۰٪	ل: ۲: ۳۴٪	آ: ۲۳٪	و: ۲۸٪	ل: ۲: ۲۸٪
س: ۲: ۲۰٪	آ: ۱۰٪	ل: ۲: ۲۰٪	ل: ۲: ۱۰٪	لی: ۳۰٪	س: ۲: ۲۰٪	آ: ۲۴٪	آ: ۲۷٪

در دفتر ششم، نسخه سن‌ژوزف از تبار «س» است و با «لن، پ» خویشاوندی دارد. در «پادشاهی اسکندر» و

«اشکانیان» ضبط‌های نسخه «ق ۲» همراه با نسخه‌های «لن، پ، ق، ب، س» شباهت فراوانی به «ژ» دارد. شاپوران (۱۳۹۵: ۳۲-۳۳) سخن امیدسالار (۱۳۸۹: ۱۲۳) را درباره خویشاوند بودن ک: کراچی (۷۵۲ ق.) و ل: لندن (۶۷۵ ق.) در «پادشاهی اسکندر» رد می‌کند و می‌نویسد نسخه «ک» بیشتر با گروه نسخه توپقاپوسرای ۷۳۱ (س) و بیشتر با نسخه‌های «س ۲، ل ۲، لی، آ، ب» همراه است و این موضوع در زیرنویس‌های دفتر ششم تصحیح خالقی مطلق آشکار است. باید گفت سخن شاپوران درباره همراهی نسخه‌های «س ۲، ل ۲، لی، آ، ب» با نسخه «ک» درست است؛ اما از گروه نسخه توپقاپوسرای ۷۳۱ (س)، نسخه «ک» بیشتر نسخه «س» را همراهی می‌کند و نسخه‌های «ق ۲، ق، لن، پ» ضبط‌های متفاوتی با «ک» دارد.

در «پادشاهی اردشیر» نسخه‌های «ک، و، ل ۳» نیز به گروه «س، لن، پ، لن ۲، ب» نزدیک می‌شود و «پ» شباهت فراوانی با «ژ» دارد که می‌توان هر دو را خویشاوند یکدیگر دانست. این خویشاوندی در «پادشاهی شاپور ذوالاکتاف» و «یزدگرد بزه‌گر» نیز دیده می‌شود. در «پادشاهی یزدگرد بزه‌گر» نسخه «و» نسخه‌های «ژ، پ» را همراهی می‌کند و ضبط‌های «س ۲، ق ۲، لی، آ» نیز به یکدیگر شباهت دارد.

در دفتر ششم به‌طور کلی «ژ» به «لن، پ، س، لن ۲، ق ۲» شباهت فراوانی دارد و با «لن، پ» خویشاوند است. نسخه‌های «لی، آ» یکدیگر را همراهی می‌کنند. «س ۲» برخلاف نیمه نخست از «ل» جدا می‌شود و همراه «ل ۲» به «ک» نزدیک می‌شود؛ هرچند گاهی همراه «لی، آ» ضبط‌های مشترکی با «ل» دارد. نسخه «پ» در داستان «شاپور» و «بهرام گور» کمی از «لن» فاصله می‌گیرد و به نسخه‌های معتبر نزدیک می‌شود که خالقی مطلق ضبط آنها را به متن اصلی برده است.

دفتر هفتم:

یزدگرد - پیروز	بلاش	قباد	نوشین‌روان	هرمزد	نتیجه
لن: ۶۸٪	لن: ۷۱٪	لن: ۸۶٪	ب: ۵۹٪	پ: ۵۰٪	لن: ۶۰٪
لن ۲: ۵۰٪	ک: ۵۹٪	ک: ۵۰٪	س: ۵۸٪	لن: ۴۰٪	س: ۴۴٪
س: ۴۵٪	لن ۲: ۵۳٪	لن ۲: ۵۰٪	س ۲: ۵۷٪	ق ۲: ۳۹٪	لن ۲: ۴۳٪
س ۲: ۴۲٪	ل ۲: ۴۸٪	ق: ۴۳٪	ل ۳: ۳۹٪	لن ۲: ۳۹٪	ب: ۴۲٪
ق: ۴۲٪	ب: ۴۸٪	س: ۳۶٪	لی: ۳۸٪	س: ۳۷٪	ک: ۴۱٪
ل ۲: ۳۹٪	س: ۴۲٪	س ۲: ۳۶٪	ک: ۳۷٪	لی: ۳۵٪	س ۲: ۴۱٪
ق ۲: ۳۳٪	س ۲: ۳۶٪	پ: ۳۶٪	ق ۲: ۳۲٪	ب: ۳۵٪	ل ۲: ۳۶٪
ب: ۳۰٪	پ: ۳۶٪	ل ۲: ۳۶٪	لن: ۳۱٪	ک: ۳۲٪	پ: ۳۶٪
ل ۳: ۲۷٪	و: ۳۰٪	ب: ۳۶٪	و: ۳۰٪	س ۲: ۳۰٪	ق: ۳۵٪
و: ۲۷٪	ق ۲: ۲۴٪	ل ۳: ۲۹٪	پ: ۲۹٪	ل ۳: ۳۰٪	ق ۲: ۳۰٪
پ: ۲۷٪	ل ۳: ۲۴٪	ق ۲: ۲۲٪	ل: ۲۸٪	ل ۲: ۳۰٪	ل ۳: ۳۰٪
ک: ۲۷٪	لی: ۲۴٪	ل: ۱۵٪	ق: ۲۷٪	ل: ۲۵٪	لی: ۲۴٪
آ: ۲۴٪	آ: ۱۸٪	آ: ۱۵٪	آ: ۲۷٪	ق: ۲۵٪	و: ۲۲٪

ل: ۱۵٪	ل: ۱۲٪	و: ۸٪	ل: ۲۷٪	آ: ۲۵٪	آ: ۲۲٪
لی: ۱۵٪	ق: -	لی: ۸٪	لن: ۲۳٪	و: ۱۵٪	ل: ۱۹٪

در دفتر هفتم به‌طور میانگین میان نسخه «لن»^۴ و «ژ»^۵ ۶۰ درصد شباهت دیده می‌شود؛ این درحالی است که این شباهت از «پادشاهی یزدگرد» تا پایان «پادشاهی قباد» به بالای ۶۰ درصد می‌رسد و این خویشاوندی ژ (سن‌ژوزف) و لن (لنینگراد، ۷۳۳ ق.) را نشان می‌دهد. نسخه «پ» در این دفتر از «ژ» و «لن» فاصله می‌گیرد و ضبط‌های آن گاه به «ل» و گاه به «ک» نزدیک می‌شود؛ البته در «هرمزد نوشین‌روان» بار دیگر «لن، ق، ۲، لن، ۲» و به تبع آنها «ژ» را نیز همراهی می‌کند. «ق ۲» به‌جز «پادشاهی نوشین‌روان» از «لن» فاصله می‌گیرد؛ اما به‌طور کلی از تباری است که «لن» و «پ» در آن قرار دارد. در پادشاهی نوشین‌روان نسخه سن‌ژوزف بالای ۵۰ درصد به نسخه‌های «ب، س، س» شباهت دارد و می‌توان مانند دفتر پنجم و ششم نتیجه گرفت که در دفتر هفتم نیز سن‌ژوزف از گروه توپاقپوسرای (۷۳۱ ق.) است: «س، لن، ق، ۲، پ، لن، ۲، ب» و با نسخه‌های «ل، آ، و، لی» تفاوت دارد.

دفتر هشتم:

خسرو پرویز	خسرو با شیرین	یزدگرد شهریار	نتیجه
لن: ۲: ۶۲٪	لن: ۵۰٪	ل: ۳: ۵۴٪	لن: ۴۸٪
لن: ۵۰٪	ل: ۳: ۴۸٪	آ: ۵۴٪	لن: ۲: ۴۸٪
ک: ۴۴٪	ک: ۴۶٪	و: ۴۶٪	ل: ۳: ۴۷٪
و: ۴۲٪	و: ۴۶٪	لن: ۴۴٪	و: ۴۵٪
ل: ۳: ۳۹٪	ل: ۲: ۴۴٪	لن: ۲: ۴۲٪	ک: ۴۲٪
ل: ۲: ۳۰٪	ق: ۲: ۴۲٪	ق: ۲: ۴۰٪	ق: ۲: ۳۶٪
آ: ۲۸٪	لن: ۲: ۴۰٪	ل: ۳۸٪	ل: ۲: ۳۴٪
ق: ۲: ۲۵٪	س: ۲: ۴۰٪	س: ۲: ۳۸٪	س: ۲: ۳۲٪
ب: ۲۴٪	پ: ۳۰٪	ک: ۳۶٪	آ: ۳۲٪
س: ۲۳٪	ل: ۲۲٪	ب: ۳۲٪	ل: ۲۶٪
پ: ۱۸٪	لی: ۲۲٪	پ: ۲۸٪	پ: ۲۶٪
ق: ۱۸٪	س: ۲۲٪	س: ۲۶٪	ب: ۲۵٪
س: ۲: ۱۸٪	ق: ۱۸٪	لی: ۲۶٪	س: ۲۴٪
ل: ۱۶٪	ب: ۱۸٪	ل: ۲: ۲۶٪	لی: ۲۱٪
لی: ۱۴٪	آ: ۱۴٪	ق: ۲۴٪	ق: ۲۰٪

در دفتر هشتم به‌طور میانگین «لن، ۲، ل، ۳» نزدیک به ۵۰ درصد به «ژ» شباهت دارد؛ از این‌رو می‌توان «ژ» را از خانواده «لن، ۲» دانست. در داستان «خسرو با شیرین» نسخه «س» ضبط‌های مشترکی با «ژ، لن، ل، ۲» دارد؛ اما در «پادشاهی خسرو پرویز» و «یزدگرد شهریار» به نسخه «ل، ل، ۳» نزدیک می‌شود. «ک، ل، ۲» ضبط‌های مشترک فراوانی دارد که بیشتر به «ژ» و گاهی به «س» شباهت می‌یابد. نسخه‌های «و، ق، ۲، پ» گاه به «س، ۲، لن، ل، ۲» و

گاه به «ل» شباهت پیدا می‌کند؛ البته «پ» مانند دفتر هفتم از «لن» دور می‌شود و بیشتر به «ل» نزدیک می‌شود. در «پادشاهی خسرو پرویز» و «خسرو با شیرین» نسخه‌های «س، ق، لی، آ، ب» ضبط‌های مشترکی دارد؛ اما در نسخه «ق» التقاط و درآمیختگی از نسخه‌های «س ۲، لن» و «س» و «ل» دیده می‌شود و «آ» در «پادشاهی یزدگرد شهریار» از گروه «س، ق، لی، ب» فاصله می‌گیرد و مانند «ل ۳» بیش از ۵۰ درصد به «ژ» شباهت می‌یابد.

۳- ارزیابی نهایی

آمار نهایی از درصد شباهت نسخه‌ها در نیمه اول (از مقدمه تا پادشاهی لهراسپ) و در نیمه دوم (از پادشاهی لهراسپ تا پایان شاهنامه) از این قرار است:

نیمه اول	نیمه دوم
ل: ۴۶٪	لن: ۵۳٪
ق: ۳۹٪	لن ۲: ۴۳٪
ل ۲: ۳۹٪	پ: ۳۹٪
س: ۳۷٪	س: ۳۹٪
ب: ۳۷٪	ک: ۳۸٪
و: ۳۶٪	ل ۳: ۳۸٪
ف: ۳۵٪	ب: ۳۸٪
س ۲: ۳۵٪	و: ۳۶٪
لن: ۳۲٪	ق ۲: ۳۶٪
ق ۲: ۳۲٪	س ۲: ۳۶٪
آ: ۳۱٪	ق: ۳۳٪
لی: ۲۹٪	ل ۲: ۳۲٪
پ: ۲۹٪	لی: ۲۸٪
ل ۳: ۲۹٪	آ: ۲۸٪
لن ۲: ۲۷٪	ل: ۲۷٪

از دفتر پنجم یعنی از «پادشاهی لهراسپ» تا پایان شاهنامه، تبار نسخه سن ژوزف و برخی از نسخه‌های شاهنامه با چهار دفتر گذشته تفاوت دارد. درست است که در چهار دفتر نخست، سن ژوزف با هیچ‌یک از نسخه‌های مبنای تصحیح خالقی مطلق خویشاوندی ندارد، اما از نظر تبارشناسی به گروهی تعلق دارد که در آن دست‌نویس‌های «ف، ل، ق، و، ل ۲، س ۲» دیده می‌شود. از دفتر پنجم تا پایان شاهنامه آنگونه که آمار نشان می‌دهد، نسخه سن ژوزف به نسخه‌های لن (لنینگراد، ۷۳۳ ق.) و پ (پاریس، ۸۴۴ ق.) نزدیک می‌شود؛ تاجایی که می‌توان آن را خویشاوند این نسخه‌ها دانست و از تباری به شمار آورد که نسخه س (توپقاپوسرای، ۷۳۱ ق.) به آن تعلق دارد (گروه دوم طبقه‌بندی خالقی مطلق) و شاپوران آنها را «خانواده خویشاوندی شیراز» یا «نسخ شیراز» می‌نامد (شاپوران، ۱۳۹۷: ۸۶ و ۹۵ و ۹۷). از سوی دیگر شاپوران (۱۳۹۷: ۸۹) دست‌نویس‌های «لن ۲» و «پ» را پیرو

دست‌نویس «لن» می‌داند و خویشاوندی‌ای میان «لن» و «پ» می‌بیند. نگارنده نیز با توجه به آمار ارائه‌شده (فهرست پنجم تا هشتم)، بخش دوم نسخه سن‌ژوزف را از خویشاوندان نسخه «لن» و «پ» می‌داند و آن را از خانواده نسخه‌های شیراز به شمار می‌آورد. پیش از این، صفری آق‌قلعه (۱۳۹۰: ۱۱۱) به علت شباهت خط نسخه سن‌ژوزف با خط نسخه‌ای که بخشی از آن در کتابخانه چستریتی دویلین نگهداری می‌شود و پژوهشگران آن را نسخه «قوام‌الدین حسن وزیر» یا «شاهنامه حاجی قوام» (۷۴۱ ق.) می‌نامند، احتمال داده بود که شاهنامه سن‌ژوزف را در شیراز نوشته باشند. شاپوران (۱۳۹۷: ۹۶-۹۷) به این نظر، با توجه به شباهت نسبی خط دو نسخه، تردید داشت؛ اما اکنون می‌توان با در نظر گرفتن شباهت‌های نسخه سن‌ژوزف (در بخش دوم) با نسخه‌های خانواده شیراز، این احتمال را با پشتوانه قوی‌تری بیان کرد که نسخه سن‌ژوزف احتمالاً در شیراز نوشته شده است و ممکن است مادر نسخه دست‌نویس لنینگراد (۷۳۳ ق.) مبنای نوشتن بخش دوم این نسخه باشد و برای تاریخ کتابت آن می‌توان اوایل سده هشتم را حدس زد.

تفاوت‌ها و شباهت‌های نسخه سن‌ژوزف با دیگر نسخه‌ها نشان می‌دهد که احتمالاً کاتب سن‌ژوزف برای نوشتن این نسخه از دو شاهنامه استفاده کرده است. در نیمه نخست (از مقدمه تا پایان جنگ بزرگ کیخسرو) نسخه‌ای را پیش چشم داشته که مانند فلورانس (۶۱۴ ق.) تنها نیمی از شاهنامه را در بر داشته و ضبط‌های آن به لندن (۶۷۵ ق.)، قاهره (۷۴۱ ق.)، لندن (۸۹۱ ق.) نزدیک بوده است. البته این نکته را باید در نظر داشت که در نیمه نخست، نسخه س (توپقاپوسرای، ۷۳۱ ق.) - که در نیمه دوم، نسخه‌های «لن، ق ۲، لی، پ، آ، ب» زیرمجموعه آن به شمار می‌رود - در «پادشاهی منوچهر» ۵۲ درصد، «پادشاهی نوذر» ۵۶ درصد، «پادشاهی کیقباد» ۵۰ درصد، «داستان سیاوخش» ۵۴ درصد، «عرض کردن کیخسرو» ۵۷ درصد، «دوازده رخ» ۴۷ درصد، «جنگ بزرگ کیخسرو» ۴۲ درصد با نسخه سن‌ژوزف شباهت دارد؛ اما این شباهت به این دلیل است که در نیمه نخست، نسخه س (توپقاپوسرای، ۷۳۱ ق.) ضبط‌های مشترکی با نسخه‌های «ل، ق، و، ل ۲» دارد و از نسخه‌های «لن، ق ۲، لی، پ» دور می‌شود؛ از این‌رو نمی‌توان نسخه سن‌ژوزف را در نیمه نخست - با توجه به این شباهت‌ها - از گروه دوم (س، لن، ق ۲، لی، پ، آ، ب) به‌ویژه نسخه‌های خانواده شیراز تلقی کرد.

در بخش دوم (پادشاهی لهراسپ تا پایان پادشاهی یزدگرد شهریار)، کاتب نسخه سن‌ژوزف از شاهنامه‌ای رونویسی کرده که احتمالاً مادر نسخه دست‌نویس‌های شیرازی یعنی توپقاپوسرای (۷۳۱ ق.)، لنینگراد (۷۳۳ ق.)، دست‌نویس قوام‌الدین حسن وزیر (۷۴۱ ق.) و دست‌نویس‌های پیرو آنها یعنی پاریس (۸۴۴ ق.)، قاهره (۷۹۶ ق.) و لنینگراد (۸۴۹ ق.) بوده است؛ از این‌رو می‌توان گفت اعتبار نسخه سن‌ژوزف در نیمه دوم کمتر از اعتبار آن در نیمه نخست است و نباید اعتبار یکسانی برای همه بخش‌های این نسخه در نظر گرفت. چنانکه پیشتر اشاره شد، موسوی درباره بخش تاریخی (نیمه دوم) نسخه سن‌ژوزف می‌نویسد: «اساساً به نظر می‌رسد ضبط بخش تاریخی این نسخه اهمیت بسیاری در تصحیح شاهنامه داشته باشد که ظاهراً دست‌نخورده‌تر باقی مانده است» (موسوی، ۱۳۸۶-۱۳۸۷: ۲۸۲). با توجه به شباهت‌های نسخه سن‌ژوزف با نسخه‌های لنینگراد (۷۳۳ ق.) و پاریس (۸۴۴ ق.) در نیمه دوم، اکنون می‌توان برخلاف نظر موسوی چنین گفت که اهمیت نسخه سن‌ژوزف بیشتر در بخش اساطیری و حماسی شاهنامه است، نه در بخش تاریخی آن؛ هرچند این سخن بدین معنا نیست که نسخه سن‌ژوزف در بخش تاریخی هیچ اعتباری ندارد.

۴- نتیجه گیری

با توجه به آنچه درباره نسخه سن ژوزف گفته شد، می توان این احتمال را مطرح کرد که این نسخه از روی دو شاهنامه با دو تبار متفاوت رونویسی شده است. شباهت نسبی بخش نخست سن ژوزف (از مقدمه تا پادشاهی لهراسپ) با نسخه لندن (۶۷۵ ق.) نشان می دهد که این بخش از روی نسخه ای معتبر و کهن نوشته شده است و این موضوع را ضبط های کهن آن به خوبی نشان می دهد. هرچند نمی توان نسخه سن ژوزف را خویشاوند لندن (۶۷۵ ق.) دانست، می توان آنها را در کنار نسخه های «ف، ق، و، ل ۲» در یک تبار و با خویشاوندی های متفاوت طبقه بندی کرد. در این میان برخی از نسخه ها مانند «ب، س، س ۲» در بخش نخست، ضبط های مشترکی با گروه «ف، ل، ژ، ق، و، ل ۲» دارند که نمی توان آنها را یکسره از تباری متفاوت دانست. در بخش دوم (از پادشاهی لهراسپ تا پایان یزدگرد شهریار) نسخه سن ژوزف به تبار دیگری تعلق می گیرد؛ تباری که در آن، نسخه های «س، لن، ق ۲، لن ۲، پ، ب» دیده می شود و از میان آنها سن ژوزف با لنینگراد (۷۳۳ ق.) و پاریس (۸۴۴ ق.) خویشاوندی نزدیکی دارد و می توان با توجه به این خویشاوندی، مادر نسخه سن ژوزف، لنینگراد (۷۳۳ ق.) و پاریس (۸۴۴ ق.) را یا بی واسطه یا با واسطه یکی دانست. از سوی دیگر با توجه به کتابت نسخه های س (توپقاپوسرای، ۷۳۱ ق.) و لن (لنینگراد، ۷۳۳ ق.) و شاهنامه حاجی قوام (۷۴۱ ق.) در شیراز و شباهت آنها با نسخه سن ژوزف، می توان حدس زد که نسخه سن ژوزف نیز در شیراز نوشته شده است. به طور کلی با در نظر گرفتن تبار و خویشاوندی نسخه سن ژوزف در دو بخش شاهنامه، می توان گفت اعتبار این نسخه در بخش نخست بیشتر از اعتبار آن در بخش دوم است و باید به این نکته در تصحیح شاهنامه توجه شود.

پی نوشت

۱. نگارنده نسخه های آ: آکسفورد (۸۵۲ ق.) و بخشی از ل ۲: لندن (۸۹۱ ق.) و س ۲: توپقاپوسرای (۹۰۳ ق.) را در اختیار ندارد؛ از این رو برای ضبط این نسخه ها، حاشیه تصحیح هشت جلدی خالقی مطلق را هم اساس قرار داده است (فردوسی، ۱۳۹۳: ج ۱ - ج ۸). از نسخه ل ۲: لندن (۸۹۱ ق.) تنها از مقدمه تا پادشاهی لهراسپ و از دست نویس س ۲ (توپقاپوسرای، ۹۰۳ ق.)، تنها ۱۱۶ برگ، از جمله انجامه این دست نویس را در اختیار دارد که بر پایه گفته نویسندگان چاغمن و سوچک (۱۳۷۱: ۷۴۰) تاریخ کتابت این نسخه را از «۷۸۳ ق.» به «۹۰۳ ق.» تغییر داده اند و شاپوران (۱۳۹۵: ۴۷؛ ۱۳۹۷: ۹۸) با پیروی از آنها تاریخ «۹۰۳ ق.» را جعلی می داند.

۲. در نسخه سن ژوزف، ستایش محمود غزنوی که در ابتدای جنگ بزرگ کیخسرو آمده است، یک بار دیگر در ابتدای پادشاهی لهراسپ تکرار می شود (فردوسی، ۱۳۸۹: ۴۵۳-۴۵۴). این تکرار را می توان اشتباه کاتب سن ژوزف دانست و یا ضعف نسخه ای دانست که کاتب از آن رونویسی کرده است و جالب است که درست در جایی اتفاق افتاده که خویشاوندی و تبار نسخه سن ژوزف تغییر کرده است.

۳. مطابق اشاره خالقی مطلق (۱۳۸۹: ۲۴۵) در نسخه سن ژوزف بیشترین افتادگی ها در «جنگ گشتاسپ و ارجاسپ»، «هفتخوان اسفندیار» و «رستم و اسفندیار» و بیشترین افزودگی ها در «بیژن و منیژه» و «پادشاهی لهراسپ» رخ داده است. این نشان می دهد که به طور کلی نسخه سن ژوزف در نیمه دوم، اعتبار کمتری نسبت به نیمه نخست دارد.

۴. نسخه لنینگراد (۷۳۳ ق.) بخشی از «پادشاهی نوشین روان» و «پادشاهی هرمزد» را ندارد که در آمار دفتر هفتم، این دو

بخش در همه نسخه‌ها لحاظ نشد. این دو بخش در تصحیح خالقی مطلق از «ج ۷، ۳۸۱، ۳۶۰۳» تا «ج ۷، ۵۰۰، ۴۲۸» است.

منابع

۱. آیدنلو، سجاد (۱۳۸۵)، «معجم شاهنامه و نکته‌هایی در شاهنامه‌شناسی»، *آینه میراث*، دوره جدید سال چهارم، شماره دوم و سوم، پیاپی ۳۳، ۳۴، ۷۱-۸۴.
۲. _____ (۱۳۸۹)، «نکته‌هایی از شاهنامه سن‌ژوزف بیروت»، *نامه بهارستان*، سال یازدهم، شماره ۱۷، ۲۶۷-۲۷۸.
۳. امیدسالار، محمود (۱۳۸۹)، *سی و دو مقاله در نقد و تصحیح متون ادبی*، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
۴. چاغمن، فیلیز؛ سوچک، پرسیلا (۱۳۷۱)، «دست‌نویسی شاهانه و دگرگونی‌های آن: سرگذشت یک کتاب، ترجمه کامبیز اسلامی»، *ایران‌شناسی*، سال چهارم، شماره ۱۶، ۷۳۴-۷۶۴.
۵. خالقی مطلق، جلال (۱۳۸۶-۱۳۸۷)، «دست‌نویس نویافته از شاهنامه فردوسی (محفوظ در «مکتبه الشریه» وابسته به دانشگاه سن‌ژوزف بیروت)»، *نامه بهارستان*، سال هشتم و نهم، دفتر ۱۳-۱۴، ۲۰۹-۲۷۸.
۶. _____ (۱۳۸۸)، «بررسی و ارزیابی شاهنامه سن‌ژوزف (محفوظ در «مکتبه الشریه» وابسته به دانشگاه سن‌ژوزف بیروت)»، *نامه بهارستان*، سال دهم، شماره ۱۵، ۱۹۳-۲۱۰.
۷. _____ (۱۳۸۹)، «درباره جستارهای پیشین / بررسی دیگری از دست‌نویس بی‌تاریخ شاهنامه»، *نامه بهارستان*، سال یازدهم، شماره ۱۷، ۲۳۹-۲۴۸.
۸. _____ (۱۳۹۰)، *شاهنامه از دست‌نویس تا متن*، تهران: میراث مکتوب.
۹. ریاحی، محمدامین (۱۳۸۲)، *سرچشمه‌های فردوسی‌شناسی*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۰. صفری آق‌قلعه، علی (۱۳۹۰)، «چاپ عکسی شاهنامه سن‌ژوزف»، *گزارش میراث*، دوره دوم، سال پنجم، شماره چهل و نهم، ۱۰۹-۱۱۱.
۱۱. شاپوران، علی (۱۳۹۵)، «یکسانی ضبط‌های دو نسخه از شاهنامه و نتایج حاصل از آن»، *گزارش میراث*، دوره سوم، سال اول، شماره سوم و چهارم (۷۶-۷۷)، ۳۲-۴۸.
۱۲. _____ (۱۳۹۷)، «معرفی و ارزیابی مقدماتی هفت نسخه شاهنامه مقدم بر نیمه دوم سده هشتم»، *گزارش میراث*، دوره سوم، سال سوم، شماره یکم و دوم (۸۲-۸۳)، ۸۶-۱۰۰.
۱۳. علوی طوسی، محمد بن رضا بن محمد (۱۳۵۳)، *معجم شاهنامه*، تصحیح حسین خدیوچم، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۱۴. فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۹)، *شاهنامه (نسخه برگردان از روی نسخه کتابت اواخر سده هفتم و اوایل سده هشتم هجری قمری)*، کتابخانه شرقی وابسته به دانشگاه سن‌ژوزف بیروت، شماره 43 (NC)، به کوشش ایرج افشار، محمود امیدسالار، نادر مطلبی کاشانی، تهران: طلایه.
۱۵. _____ (۱۳۹۳)، *شاهنامه*، به کوشش جلال خالقی مطلق، دفتر ششم با همکاری محمود امیدسالار و دفتر هفتم با همکاری ابوالفضل خطیبی، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
۱۶. موسوی، مصطفی (۱۳۸۶-۱۳۸۷)، «نسخه‌ای کهن از شاهنامه فردوسی (محفوظ در «مکتبه الشریه» وابسته به دانشگاه سن‌ژوزف بیروت)»، *نامه بهارستان*، سال هشتم و نهم، دفتر ۱۳-۱۴، ۲۷۹-۲۸۴.

۱۷. نظامی عروضی، احمد بن عمر (۱۳۸۲)، چهار مقاله عروضی، تصحیح محمد قزوینی، تصحیح مجدد و شرح و گزارش رضا انزابی‌نژاد و سعید قره‌بگلو، تهران: جامی.